

AD MEMORIAM

**Гонар беларускага літаратуразнаўства
(да 85-годдзя акадэміка В. А. Каваленкі)**

Віктар Антонавіч Каваленка – вядомы беларускі літаратуразнаўца. 21 ліпеня 2014 года яму споўнілася б 85 гадоў. Віктар Антонавіч пайшоў з жыцця ў жніўні 2001 года. У адным са сваіх шматлікіх артыкулаў В. А. Каваленка назваў А. М. Адамовіча чалавекам пасіянарнага тыпу – без перабольшвання пасіянарнем ад навукі можна назваць і яго самога. Бліскуча адукаваны літаратуразнаўца, удумлівы крытык, таленавіты палеміст нарадзіўся ў вёсцы Сакаўшчына на Валожыншчыне, скончыў Лідскае педвучылішча і Мінскі педагагічны інстытут, непрацяглы час настаўнічаў, а потым стаў супрацоўнікам і аспірантам Інстытута літаратуры Акадэміі навук Беларусі. Навуковы лёс Віктара Антонавіча склаўся дастаткова шчасліва. Гэта не было выпадковасцю, будучаму акадэміку былі ўласцівы апантанасць навукай, надзвычайная працавітасць. Большую частку свайго жыцця Віктар Антонавіч аддаў рабоце на розных пасадах у Інстытуце літаратуры Акадэміі навук. У вельмі складаны перыяд 1982–1997 гадоў ён быў дырэктарам гэтай установы. Менавіта тады былі ажыццёўлены такія перспектыўныя праекты, як падрыхтоўка і выданне нарысаў па рускіх і ўкраінскіх літаратурных узаемасувязях, біябібліяграфічны слоўнік “Беларускія пісьменнікі”, пачалося выданне “Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя”.

В. А. Каваленка стаў друкавацца з 1952 года, у 1963 годзе выйшла яго першая манаграфія “Пошукі і здзяйсненні”, прысвечаная асабе і творчасці Змітрака Бядулі, дзе малады даследчык прадэманстраваў зайздросную абазнанасць у гісторыі і тэорыі літаратуры. Увогуле

В. А. Каваленка – аўтар звыш двухсот грунтоўных навуковых прац, у іх ліку 11 манаграфій. Ён друкаваўся і ў калектыўных выданнях, часта выступаў у перыёдыцы. Назвы большасці яго кніг сэнсава змястоўныя, асобасна рэпрэзентатыўныя: “Давер” (1967), “Голас чалавечнасці” (1970), “Прага духоўнасці”, “З пазіцый сучаснасці” (абедзве ў 1975), “Жывое аблічча дзён” (1979), “Общность судеб и сердец” (1985), “Покліч жыцця” (1987), “Веліч праўды” (1989). Яго “Прага духоўнасці”, напрыклад, заснавана на ідэі, што галоўны напрамак развіцця літаратуры – мастацкая праўда. Калі перафразавачь назвы кніг, то можна адзначыць, што наталенне прагі духоўнасці і голас чалавечнасці – вызначальныя рысы сапраўднай літаратуры ў трактоўцы вучонага, які імкнуўся аналізаваць літаратурныя творы з пазіцый сучаснасці, шукаць новыя шляхі прачытання мастацкай спадчыны, адчуваў веліч праўды.

Прадуктыўнымі навуковымі ідэямі, шырынёй ахопу даследчыцкага матэрыялу, глыбінёй тэарэтычнага асэнсавання, фундаментальнасцю высноў вылучаюцца працы “Вытокі. Уплывы. Паскоранасць” (1975), “Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры” (1981). Праблема складнікаў і дэтэрмінантаў літаратурнага працэсу цэнтральная ў кнізе “Вытокі. Уплывы. Паскоранасць”. На матэрыяле беларускай літаратуры В. А. Каваленка сфармуляваў вывад, што нераўнамернасць агульнага грамадскага развіцця дэтэрмінуе працэс паскоранасці літаратуры, а сам працэс паскоранасці – механізм, які звязвае рознаўзроўневыя культуры. Вялікае месца ў манаграфіі “Вытокі. Уплывы. Паскоранасць” адводзілася асэнсаванню літаратурных уплываў і падкрэслівалася, што пры вымушаным аб’яднанні нацыянальных літаратур нярэдка наглядаецца асіміляцыя духоўнага жыцця народа, які знаходзіцца ў палітычнай залежнасці ад пануючай іншанацыянальнай дзяржавы, што *станавіленне нацыянальных культур у народаў, якія па розных прычынах запазніліся, адбывалася ў сілавым полі вельмі складанага ўзаемадзеяння розных, часам супярэчлівых, але дыялектычна абумоўленых ліній і прыцягненняў* (с. 9). Віктар Антонавіч пераканаўча даказаў, што асноўнай задачай пісьменнікаў у XIX стагоддзі стала падпарадкаванне іншалітаратурных уплываў унутрананацыянальным мэтам. Вучоны па-новаму інтэрпрэтаваў узаемаадносіны літаратуры і фальклору ва ўмовах беларускай рэчаіснасці. Ён рашуча не пагадзіўся з даследчыкамі, якія сцвярджалі, што новая беларуская літаратура вырастала непасрэдна з народнай творчасці, бо яны не бачылі прынцыповай розніцы паміж фалькларызмам і народнасцю. Тэзіс Каваленкі заключаўся ў тым, што *фальклор не дарастаў да*

літаратуры, і новая беларуская літаратура не вырасла з фальклору (с. 16), што зварот пісьменнікаў да фальклору быў прадыхтаваным ў многім праблемай чытача, праблемай адрасата літаратуры, што творчы падыход да фальклору адкрываў перад маладой беларускай літаратурай магчымасці ідэйна-мастацкіх сувязей з суседнімі літаратурамі, даваў выхад да вышынь сусветнага мастацтва. Роля фальклору не была адназначнай, у трактоўцы вучонага, бо, з аднаго боку, фальклор, *уваходзячы многімі вобразна-стылявымі элементамі ў літаратуру, прывязаў яе да зямнога, рэальнага жыцця, перашкаджаў узлёту ў абстрактныя вышыні, звяртаў яе да народнасці* (с. 139), з другога – *часам стрымліваў яе магчымасці, непасрэдна не мог весці яе да вышэйшага, рэалістычнага абагульнення* (с. 142).

Г.Д. Гачаў, які даследаваў праблему паскоранасці ў балгарскім літаратурным працэсе, выказаў меркаванне, што ўплывы перадавых культур могуць стымуляваць самабытную дзейнасць (калі яны паглынаюцца ў дозах, сувымерных з арганічнымі) і могуць задушыць маламоцныя самабытныя парасткі або вырваць лепшыя сілы нацыі з роднай глебы ды перасадзіць іх у другую культуру, якая адкрывае перад гэтымі парасткамі перспектывы высокай духоўнай дзейнасці. Для ўмоў Беларусі, згодна з высновамі В.А. Каваленкі, не характэрна было такое дзіўнае вырашэнне праблемы (“або-або”), пра якое піша Г. Д. Гачаў, бо ў ёй наглядалася паралельнае выяўленне гэтых дзвюх тэндэнцый, звязаных з уплывам перадавых культур, а менавіта: уплывы дапамагалі станаўленню маладой літаратуры, і яны ж прывязвалі духоўныя сілы да іншых культур. В. А. Каваленка вылучыў як спецыфічную форму ўплыву ва ўмовах Беларусі ўзнікненне і развіццё рускамоўнай і польскамоўнай мастацкай літаратуры, тэматычна звязанай з Беларуссю. Вельмі вялікае значэнне для развіцця мастацтва слова і для выніковасці літаратурных сувязей аднамоўных літаратур ці літаратур блізкіх па мове маюць выдатныя аўтары, здольныя аказаць уплыў шырокага нацыянальнага маштабу. Паказальныя ў гэтым плане асоба і творчасць Адама Міцкевіча, які спрыяў развіццю новай беларускай літаратуры. Надзвычай плённай формай літаратурных сувязей Віктар Антонавіч лічыў пераклад. Так, паводле яго меркаванняў, пераклады твораў Міцкевіча служылі *ўнутранай эстэтычнай задачы стварэння ідэйна-мастацкай агульнасці літаратурнага працэсу* (с. 125), а *значэнне перакладаў на беларускую мову ў галіне стылявога развіцця заключалася перш за ўсё ў тым, што яны клалі пачатак усвядомленым адносінам да мовы* (с. 136). Вучоны пераканаўча даводзіў, што ва ўмовах паскоранасці само ўспрыманне ўплываў і запазычанняў ад-

мысловае, бо яны як бы дваіныя па сваім прызначэнні: з аднаго боку, дэманструецца ўзор мастацкага ўзроўню, а з другога – ставіцца мэта ажыццяўлення ўласна нацыянальных надзённых ідэйна-мастацкіх задач. А гэта дэтэрмінуе вялікую выбарчаснасць і варыятыўнасць запазычанняў, садзейнічае тэматычнаму і стылёваму ўзбагачэнню канкрэтнай нацыянальнай літаратуры.

Выходным палажэннем даследчыка было меркаванне, што сутнасць духоўнага жыцця народа, якое склалася гістарычна, заўсёды імкнецца выступаць у якасці творчай асновы мастацкай своеасабліваасці яго культуры, таму В. А. Каваленка негатыўна ацэньваў спробы разглядаць гісторыю беларускай літаратуры як аналаг гісторыі рускай літаратуры, толькі *менш рэльефны, менш выразны, менш развіты і трохі запознены*.

На думку аўтара манаграфіі, паскоранасць для літаратуры, якая па пазамастацкіх прычынах вымушана даганяць іншых, – і бяда, і выратаванне, бо сам працэс паскоранасці – бесперапынныя скачкі, таму ў выніку “пераскокваюцца” *цэлыя тэрыторыі літаратурнага мацерыка, каб хутчэй замацавацца на лініі новага рубяжа, ужо дасягнутага і асвоенага развітымі літаратурамі свету* (с. 55); *літаратура спяшаецца, ёй няма часу важны перыяд развіцця праходзіць паэтапна – спачатку эвалюцыйна, спакойна назапашваць новыя элементы і толькі пасля рабій скачок наперад. Пры паскоранасці абодва гэтыя этапы зліваюцца, накладваюцца адзін на адзін, а эвалюцыйнае развіццё, сувязь з папярэднім, нават блізкім папярэднім на пэўны час рэзка перарываецца* (с. 204).

Каваленка адзначыў у гісторыі беларускай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзя два шляхі, два магістральныя памкненні: *Адзін – ад запазычанага агульначалавечага да спалучэння яго з мясцовым жыццём, што складала працэс выпрацоўкі важнейшых мастацкіх сродкаў і не рабіла яшчэ літаратуру нацыянальнай у шырокім сэнсе слова. Другі – самастойны выхад на аснове створаных нацыянальных магчымасцей да агульначалавечых праблем, што і рабіла яе па-сапраўднаму нацыянальнай і рэальна гарантавана раўнапраўнай па свайму ўнутранаму зместу сярод іншых літаратур* (с. 217). Кніга “Вытокі. Уплывы. Паскоранасць” стала важкім унёскам у развіццё гісторыка-параўнальнага літаратуразнаўства, а яе ідэі атрымалі далейшы працяг у манаграфіі “Общность судеб и сердец”.

Акцэнтаванай канцэптуальнасцю даследчыцкай пазіцыі, навізнай навуковых ідэй, шырокім абагульненнем тэарэтычнага і мастацкага матэрыялу вылучаецца манаграфія “Міфа-паэтычныя матывы ў бела-

рускай літаратуры”, дзе аўтар разважае пра міф, пра ролю і месца фальклорнай і міфалагічнай спадчыны, пра мастацкую і сацыяльную міфалагізацыю. Паводле вучонага, улавіць *тыповае ў жыцці, прадвызначыць кірунак яго развіцця, у поўнай меры ўбачыць яго грамадскую важкасць – азначае міфалагізаваць з’яву. Неабходнасць у літаратурнай міфалагізацыі будзе адчувацца датуль, пакуль будзе існаваць літаратура ў сваёй цяперашняй прыродзе. Усякая літаратура міфалагізуе. Заўтра яна толькі будзе шукаць новыя, больш адпаведныя формы, бо развіваецца само жыццё* (с. 26). Віктар Антонавіч не прымаў літаратуру, угрунтаваную на ідэалагемах, на сацыяльных міфах. Ён адзначаў: *Усвядомленае падпарадкаванне мастака і пісьменніка сацыяльным міфам і адкрытае жаданне служыць ім выводзяць творцу за межы служэння сапраўднай культуры, адлучаюць яго ад гуманістычных традыцый сусветнага мастацтва, азначаюць бессаромнае прадажніцтва і могуць натхняцца толькі голым разлікам і выгадай* (с. 41). У адрозненне ад тых даследчыкаў, што перспектывы выкарыстання фальклорна-міфалагічнай спадчыны ацэньвалі ў лепшым выпадку скептычна, В. А. Каваленка спярджаў, што *міфалагічныя, прытчавыя і казачныя формы мастацкага адлюстравання могуць быць звязаны з вырашэннем вельмі сучасных мэт і задач літаратурнай творчасці. Міф і казка ў такой ступені блізка зрошчаны з народнай свядомасцю, што і ў якасці перажытачных з’яў яны з поспехам жывілі творчасць цэлых стагоддзяў, што і сёння зварот літаратуры да культурнай скарбніцы міфалагічнай і фальклорнай спадчыны азначае ўвагу да самых глабальных і тыповых рыс народнага светаадчування*” (с. 318–319). Найлепшы варыянт захавання спадчыны, на думку вучонага, *гэта яе пераўтварэнне, а пераўтвораная спадчына – гэта і ёсць сучаснасць* (с. 14). “Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры” ў многім інспіравалі развіццё і актывізацыю пазіцый беларускай міфапаэтыкі.

Важным дэтэрмінантам, складнікам і наступствам літаратурнага працэсу В. А. Каваленка лічыў літаратурную крытыку. Асноўны пафас яго змястоўнай манаграфіі “Праблемы сучаснай беларускай крытыкі” (1977), думаецца, быў выказаны наступным чынам: *Крытыка складае частку літаратурнага працэсу, але, думаецца, частку своеасаблівую. Яна ўліваецца ў літаратурнае жыццё інакш, чым іншыя роды і жанры, і не з’яўляецца аднароднай матэрыяй з літаратурай як з мастацтвам. Крытыка – гэта адбітак свядомасці літаратуры. Яна здольная “раскрываць” літаратуру знутры, у той час як навуковая рэцэнзія на навуковую працу – гэта ацэнка як бы збоку, усяго*

толькі апісальная характарыстыка на аснове пэўных ведаў у той ці іншай галіне (с. 21).

Практычна ўсе навуковыя публікацыі В. А. Каваленкі адрозніваюцца змястоўнасцю, арыгінальнасцю навуковых ідэй, насычанасцю дыскусійнымі праблемамі.

Віктар Антонавіч паспрабаваў сябе і ў галіне мастацкай творчасці. Ён аўтар рамана “Падвышанае неба” (1978), заснаванага на ўспамінах дзяцінства. Падзеі 1939–1941 гадоў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў творы адэняваюцца не з пазіцый сацыяльнага прагматызму, а па шкале высокіх гуманістычных ідэалаў.

Шмат сіл і працы В. А. Каваленка аддаваў падрыхтоўцы літаратуразнаўцаў. У Беларусі і за яе межамі працуюць многія кандыдаты і дактары навук, чым навуковым кіраўніком або кансультантам з’яўляўся Віктар Антонавіч. Як выхаванка Віктара Антонавіча адзначаю, што ён ніколі не выкарыстоўваў тактыку ментарства ў дачыненні да аспіранта, пра недахопы гаварыў у іранічнай ці дасціпнай форме так, што не выправіць іх было нельга. Ён умеў прывіваць любоў і смак да навуковай працы. У характары гэтага чалавека спалучаліся незвычайнага сціпласць, прага да шырокага пазнання свету, пачуццё чалавечага гонару, патрабавальнасць да сябе. У вершы “Як добра з простым чалавекам...”, прысвечаным Віктару Антонавічу Каваленку, Еўдакія Лось змагла пераканаўча ўвасобіць яго стаўленне да людзей і зваротную рэакцыю людзей на гэта стаўленне:

Ён слова абы-як не скажа
і абы-як не паглядзіць.
Усё харошае пакажа,
усё, чым трэба даражыць.
З ім пагаворыш – палягчэе
ад думак і святла ў вачах...
Сам азірнешся – а ці рос ты,
ці аддаваўся справе ўшчэнт,
як чалавек вось гэты просты,
інтэлігент...

Светлай памяці акадэмік Віктар Антонавіч Каваленка як вучоны і як чалавек выхоўваў (у самым лепшым сэнсе гэтага слова) іншых уласнымі адносінамі да людзей і да справы.

*Ванда Бароўка
Віцебск*